

יד

הדלקת מנורת המקדש ומנורת חנוכה בבית הכנסת

- א. מקום הדלקת המנורה בבית המקדש
 ב. הדלקת המנורה בבית הכנסת וטעמיה
1. מקור התקנה
 2. התפשטות התקנה
 3. הסבר למקום ההדלקה – כזכר למקדש
- ג. השוואת מנורת בית הכנסת למנורת המקדש
1. הרחבת הטעם של "זכר למקדש"
 2. מנהגים נוספים במנורת בית הכנסת כזכר למקדש

א. מקום הדלקת המנורה בבית המקדש

מיקומה של המנורה בבית המקדש היה בצד דרום. כך נאמר בתורה: "ושמת את השלחן מחוץ לפרכת, ואת המנרה נכח השלחן על צלע המשכן תימנה, והשלחן תתן על צלע צפון" (שמות כו, לה). חז"ל הגדירו באופן מדויק את מיקומה של המנורה בצד דרום:

דתניא: שולחן בצפון משוך מן הכותל שתי אמות ומחצה, ומנורה בדרום משוכה מן הכותל שתי אמות ומחצה. מזבחה ממוצע ועומד באמצע ומשוך כלפי חוץ קימעא (יומא לג ע"ב).

והרמב"ם הוסיף ופירט:

המנורה בדרום משמאל הנכנס, ושולחן מימין, שעליו לחם הפנים, ושניהם בצד קדש הקדשים מבחוץ. ומזבחה הקטורת משוך מבין שניהם לחוץ.¹

מנורת המקדש ומנורת החנוכה שונות זו מזו בדיניהן. מנורת המקדש הינה בעלת שבעה קנים, מצוות הדלקתה היא בכל ימות השנה, ומספר נרותיה – קבוע. לעומת זאת, מנורת החנוכה, שכל איש ואיש מדליק בביתו, היא בעלת שמונה קנים, מצוותה נוהגת רק בימות החנוכה, ומספר נרותיה מוסיף והולך. אף על פי כן, מאחר שהדלקת נרות חנוכה נקבעה כזכר לנס פך השמן, הקשור להדלקת המנורה במקדש, יש שקשרו

1. רמב"ם, הלכות בית הבחירה א, ז.

את המנהג להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת עם דיני הדלקה הנוהגים במנורת המקדש.²

ב. הדלקת המנורה בבית הכנסת וטעמיה

1. מקור התקנה

חג החנוכה נקבע בהלל ובהודאה בעקבות הניסים שאירעו לבית חשמונאי במלחמותיהם עם היוונים בימי הבית השני. כמו כן תיקנו חז"ל להדליק נרות, בשביל לפרסם את הנס. וכך מתוארת התקנה במגילת תענית, ליום כ"ה בכסלו:

ומצוה להניחה על פתח ביתו מבחוץ. ואם היה דר בעליה – מניחה בחלון הסמוך לרשות הרבים. ואם מתיירא מן הגוים – מניחה על פתח ביתו מבפנים. ובשעת הסכנה מניחה על שלחנו ודיו.³

תקנת ההדלקה המקורית היתה להדליק את המנורה במסגרת המשפחה: "מצוות חנוכה נר איש וביתו" (שבת כא ע"ב), בבית בו גרים – "ומצוה להניחה על פתח ביתו" (שם),⁴ על מנת לפרסם את הנס להולכים ברשות הרבים. במקרה שלא ניתן לפרסם את הנס לרבים, כמו בשעת הסכנה, מצטמצם הפרסום לבני הבית בלבד. במקורה של התקנה לא נזכר כלל שיש להדליק מנורה גם בבית הכנסת או במקום ציבורי אחר. המקום הראשון שבו אנו שומעים על הדלקת מנורה בבית כנסת הוא בתשובה שנאמרה בשם הגאונים:

ואשר כתבתם מנהגנו בחנוכה להדליק בהיכל שמונה נרות, בלילה ראשונה עושין אחת משמאל ושבע לימין, ובכל לילה מעתיק אחת מימין לשמאל (על) [עד] לילה שמיני יעשו כולן לשמאל – יודיענו אדונינו גאון

2. על סוגיית הדלקת נרות חנוכה בבית כנסת נכתבו מספר מאמרים, אך בהם לא תוארו התפתחותו של המנהג והשתלשלותו לפי השלבים שנתאר לקמן. ראה: הרב גדליה אבערלאנדער, "מנהג הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת", אור ישראל, ל (תשס"ג), עמ' קנג-קסד; הרב מרדכי מנחם הוניג, "הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת", אור ישראל, לא (תשס"ג), עמ' רלא-רלב; הרב שלמה זאב פיק, "הדלקת נרות חנוכה בבית כנסת", תחומין, כג (תשס"ג), עמ' 322-332; הנ"ל, מועדי הרב – הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, רמת גן תשס"ג, עמ' 83-85.
3. כך הוא נוסח הסכוליון המופיע אצל ורד נעם, מגילת תענית – הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, ירושלים תשס"ד, עמ' 106-107.
4. המילה: "בית" משמשת כאן בשני מובנים: המסגרת המשפחתית ומקום המגורים. במילה "בית" סתם, הכוונה היא, בדרך כלל, למקום המגורים; בצירוף המילים "איש וביתו" מצטמצמת הכוונה למסגרת המשפחתית. כך בלשון המקרא (שמות א, א; שמואל א כז, ג; שמואל ב ב, ג), וכך בלשון חז"ל: "תקיעת ראש השנה ויובל דוחה את השבת בגבולין, איש וביתו" (ראש השנה ל ע"א). ראה: הרב יהודה שביב, "נר חנוכה איש וביתו", בציר אביעזר, אלון שבות תש"ן, עמ' 312-318.

היאך נעשה, שיש מי שאמר ששה עשרה: שמונה מימין ושמונה משמאל;
 למדינו אדונינו היאך מנהגכם וכיצד נעשה.
 אנו מנהגינו בבית להדליק כמניין אנשים שיש בבית, כדתנן רבנן (שבת כא
 ע"ב): המהדרין נר לכל אחד ואחד. ובבתי כנסיות עושין כבית הלל: לילה
 ראשון מדליק נר אחד, מכאן ואילך מוסיף והולך.⁵

מלשון התשובה עולה, שמדובר במנהג שהיה כבר קיים וידוע, והוראתם של
 הגאונים נגעה רק לאופן ההדלקה. בדבריהם אין התייחסות לטעם המנהג.⁶ תשובה זו
 היא היחידה מבין תשובות הגאונים שמתייחסת למנהג זה, וקובץ התשובות שבו היא
 מופיעה נערך בפרובאנס בסוף המאה הי"ב.⁷ ואכן, ידוע לנו שפיתוחו הנרחב של המנהג
 החל במקום זה ובתקופה זו. כך כותב הרב יצחק ב"ר אבא מארי, ממרסיליה
 שבפרובאנס:

ונהגו להדליק נר חנוכה בבית הכנסת, ויש מקומות שנהגו על הפתח, ויש
 שמניחין בבית הכנסת באמצע.⁸

גם מדבריו עולה שמדובר במנהג קיים וידוע, ואף הוא איננו מנמק את טעם המנהג
 או התקנה. אולם בשונה מדברי הגאונים, ניתן ללמוד מדבריו את מקום הדלקת
 המנורה בבית הכנסת: בפתח בית הכנסת או במרכזו. סביר להניח שהנוהגים להניח על
 הפתח עשו כן, משום שהחילו את התקנה המקורית להדלקת המנורה בפתחי הבתים
 גם בבית הכנסת. אלה שנהגו להניח במרכז בית הכנסת לא התחשבו, כנראה, במקור
 התקנה, וייתכן שהדבר נבע מכך שגם בהדלקה הביתית כבר לא הקפידו להדליק בפתח,

5. תשובות הגאונים עם תשובות ופסקים מתכמי פרובנציה, מתוך קובץ תשובות שהיה בבית מדרשו
 של רבינו אברהם ב"ר יצחק אב בי"ד (הראב"י רב"ד), מהדורת אליעזר הורביץ, ניו יורק תשנ"ה, חלק
 ב, סימן צא, עמ' 232; תשובות הגאונים החדשות, מהדורת שמחה עמנואל, ירושלים תשנ"ה, סימן
 קעז, עמ' 251. על תשובה זו, ראה: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ו, ירושלים תשנ"ח, עמ' רסח-רע; הרב
 מרדכי מנחם הוניג (לעיל הערה 2).
6. יתכן שמנהג הדלקת הנרות בבית הכנסת בחנוכה קשור גם לעובדה שבתקופת הגאונים התחילו
 להדליק נרות שבת בבית הכנסת. ראה: ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 74. דיון
 במנהג זה, ראה: י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב, עמ' 346-347.
7. ראה בדברי המבוא לספר: תשובות הגאונים החדשות, מהדורת שמחה עמנואל (לעיל הערה 5), עמ'
 ל-לג. הדגשת מקום עריכת קובץ תשובות זה בפרובאנס היא בשל החשד שמא נכתבו הדברים ע"י
 מי מבין רבני פרובאנס, בשל המנהג הרווח בפרובאנס להדליק מנורת חנוכה בבית הכנסת, וכפי
 שנראה לקמן.
8. הרב יצחק בן אבא מארי, ספר העיטור, ח"ב, הלכות חנוכה, קיד ע"א. ראה במאמרו המקיף של הרב
 גדליה אבערלאנדער (לעיל הערה 2), הכותב שהמקור הקדום למנהג הוא בדברי בעל העיטור; אך כבר
 העיר הרב מרדכי מנחם הוניג (לעיל הערה 2), שכבר בתשובות הגאונים ישנה התייחסות למנהג זה.
 וכן העיר נחום גרינוואלד, אור ישראל, לא (תשס"ג), עמ' רנא.

מחמת הסכנה, אלא "על שולחנו ודיר" (שבת כא ע"ב). יתכן עוד, שהואיל וחז"ל לא תיקנו להדליק בבית כנסת, אין משמעות עקרונית למקום שבו יניחו את המנורה, ולפיכך נקבע להניחה במקום מרכזי וחשוב.

בן פרובאנס אחר, אף הוא בן אותה התקופה, מזכיר את מנהג הדלקת המנורה בבית הכנסת. וכך כותב ר' אברהם ב"ר נתן הירחי בספר המנהיג:

ויראה לי דאין חיובא בבית הכנסת להדליק נר שלחנוכה, כי אם בבית שאדם דר בו, מדאמרינן (שבת כב ע"א): "כדי שתהא מזוזה מימין ונר חנוכה משמאל", ובית הכנסת פטור ממזוזה, כדאמרינן בפרק קמא דיומא (יומא יא ע"ב), אלא אם כן יש שם בית דירה לדור (לפי נוסחאות אחרות: לחזן) בבית הכנסת. אלא נהגו כך על זה שהנס בא במקדש עולמים, ועושים כמו כן במקדש מעט בגולה לפרסם הנס, לפי שכולם מתקבצים שם.⁹

לפי דבריו, אין חובה להדליק מנורה בבית הכנסת, מאחר שלא הורו כן חז"ל בתקנתם המקורית. אולי בדבריו הוא מתכוון לרמוז גם שלא ניתן לצאת ידי חובה בהדלקה זו. הוכחתו שאין חובה להדליק בבית כנסת היא מכך שתיקנו להניח בבית את המנורה משמאל לפתח, משום שבימין הפתח נמצאת המזוזה; ומאחר שבבית כנסת אין קובעים מזוזה, הרי שלא קבעו להדליק בבית הכנסת. אולם אם יש מי שגר בבית הכנסת, כמו החזן,¹⁰ ממילא זו חובתו האישית, שהרי בשבילו מדליקים, מאחר ששם ביתו. טעם המנהג הוא לפרסם בפני באי בית הכנסת ("מקדש מעט") את נס החנוכה. יתכן והדבר גם נבע מכך, שבדרך כלל הדליקו את מנורת חנוכה בתוך הבתים, ופרסום הנס הצטמצם איפוא, רק לבני הבית. הדלקת מנורת חנוכה בבית הכנסת, נועדה ליצור מימד של פרסום הנס בפני רבים, "לפי שכולם מתקבצים שם", ולא רק במסגרת חוג המשפחה.

דברים דומים כותב בן אותו המקום ואותה התקופה, ר' דוד ב"ר לוי מנרבונא שבפרובאנס, בעל ספר המכתם. דבריו שם נאמרים תוך כדי דיונו בסוגיית הקידוש בבית הכנסת. לדבריו, תקנת הקידוש בבית הכנסת היא קבועה, ויש לקדש שם גם אם לא נמצאים בו כרגע אורחים. בנוסף לכך, בקידוש בבית הכנסת מפרסם את שמו הגדול, ובו מסדרים את הברכות בפני כל העם, בקיאים ושאין בקיאים, ודומה הדבר למה שנהגו בנר חנוכה בבית הכנסת. וזו לשונו:

9. הרב אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, חלק ב, סימן קמת, עמ' תקלא.

10. החזן הוא שמש בית הכנסת (ראה רש"י לסוטה מ ע"ב, ד"ה חזן). לעיתים הוא היה גר בבית הכנסת. ראה: עירובין נה ע"ב; שבת לה ע"ב; יומא יא ע"ב.

נהגו הראשונים להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת כדי לפרסם הנס בפני כל העם, ולסדר כל הברכות לפנייהם, וגם כדי שיצאו ידי חובתם הרואים, שאין להם בית לברך שם.¹¹

שלוש הנמקות בדבריו לתקנה זו: פירסום הנס בפני באי בית הכנסת; הרגלת המתפללים בנוסח הברכות לקראת ההדלקה בביתם הפרטי; וטובת אלו שאין להם בית, שיוכלו לראות ולברך. דבריו האחרונים רומזים לאמור בגמרא (שבת כג ע"א, סוכה מו ע"א):

אמר רבי חייא בר אשי אמר רב: המדליק נר של חנוכה צריך לברך. רבי ירמיה אמר: הרואה נר של חנוכה צריך לברך. מאי מברך? אמר רב יהודה: יום ראשון – המדליק מברך שלוש, הרואה מברך שתיים; מכאן ואילך – מדליק מברך שתיים, ורואה מברך אחת.

פרשנים נוספים נוקטים שתקנת "הרואה" נועדה לטובת אלו שאין להם מקום מסודר להדליק, כגון: הולכי דרכים, חסרי משפחה ועוד;¹² אך לפי דעתם, משמעות התקנה הינה שבמקרה שאותם אנשים יראו מנורה בבית של אחרים – יברכו עליה. מדברי הרב דוד ב"ר לוי עולה, שהדלקת המנורה בבית הכנסת נתקנה באופן מיוחד עבור אלו שאין להם בית, בכדי שיוכלו לברך את ברכות הראיה, על אף שאין הם יוצאים ידי חובת ההדלקה בנרות אלו. אמנם גם הוא איננו מנמק מהו הטעם לפרסום הנס בבית הכנסת, ומדוע לא ניתן להסתפק בפרסום הנס שבבית. דברים ברורים לטיבו של מנהג הדלקת נרות בבית הכנסת כותב גם המאירי, אף הוא מפרובאנס:

וזה שנהגו להדליקם בבית הכנסת – עיקר העניין משום פרסומי ניסא, ולא לכוונה אחרת, והדבר נאה.¹³

האמירה הברורה שהדלקת המנורה בבית כנסת נתקנה לשם פרסום הנס, ושליטת הסברים וטעמים אחרים: "ולא לכוונה אחרת", באה, אולי, לרמוז, שלאוזני המאירי הגיעו גם הסברים אחרים, כגון שהתקנה נועדה להוציא את מי שאין ביכולתו להדליק, או לסדר את הברכות בפני הציבור. לפי המאירי, תקנת ההדלקה בית הכנסת הינה

11. הרב דוד בן לוי, ספר המכתם, פסחים ק ע"ב. דברי בעל ספר המכתם הללו צוטטו בשם "אחד מן החכמים" אצל הרב דוד ב"ר יוסף אבודרהם, אבודרהם השלם, מעריב של שבת, עמ' קנב.

12. כך למשל רש"י ותוס' בסוכה שם, ד"ה הרואה; רש"י לשבת כג ע"א, ד"ה הרואה ועוד.

13. המאירי לשבת כא ע"ב. עוד הזכירו מנהג זה הרב מאיר בן שמעון המעילי, ספר המאורות, מסכת שבת, מהדורת מ"י בלוי, עמ' עג; הרב משה בן שמואל, ספר המנהגות, מובא אצל יעקב גרטנר, קובץ על יד, יד (תשנ"ח), עמ' 145. אף הוא כותב: "ועושים כן במקדש קטן בגולה לפרסום הנס".

תקנה מיוחדת, שעניינה הוא רק לפרסם את הנס. יחד עם זאת, אין הוא מתייחס לשאלה: מה ראו המתקנים צורך לפרסם הנס במסגרת בית הכנסת, ולא הסתפקו בפרסום הנס שבבתיים.¹⁴

לסיכום, מנהג הדלקת המנורה בבית הכנסת, שנזכר כבר אצל הגאונים, חוזר ונידון רבות אצל רבני פרובאנס במאה ה"ב. ההנמקות למנהג היו: לפרסם את הנס; או להוציא את מי שאינו מדליק; או לסדר את הברכות בפני העם. שתי האפשרויות האחרונות נדחו ע"י חלק מהמפרשים, אך הם מגבים ומאשרים את תוקפו של המנהג.

2. התפשטות התקנה

הדיונים סביב מנהג זה יוצאים מגבולות פרובאנס, ולראשונה מצינו מי שמתנגד לו – למרות שהוא מציין שבמקומו מקיימים מנהג זה. וכך כותב ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מרומי:

כתב בעל הדיברות ז"ל (=העיטור): ונהגו להדליק נר חנוכה בבית הכנסת, ויש מקומות שנהגו להניחה על הפתח, ויש שמניחין באמצע בית הכנסת. עד כאן דבריו. והנה גם אנו נוהגים להדליק נרות חנוכה בבתי הכנסת, אך לא ידענו שורש וענף למנהג זה. ומורי אחי רבינו יהודה נר"ו היה נמנע מלהדליק נרות חנוכה בבית הכנסת, שלא לברך עליהם, וכן דעתי נוטה. כי מאחר שכל אחד מהציבור מדליק בביתו – מה צורך יש בהדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת? ואילו היו אורחים ישנים בבית הכנסת היו הם צריכים להדליק נרות חנוכה, דקיימא לן אכסנאי חייב בנר חנוכה (שבת כג ע"א); ואם אין שם אורחים – מה יש צורך להדליק? ושמא מפני שהיא בית דירה לחזן הכנסת נהגו כן, ואם כן השתא דלית להו בית דירה אין להדליק.¹⁵

כלומר: מנהג הדלקת המנורה בבית הכנסת נוהג גם ברומי, אך טיבו של מנהג זה ועניינו לא היו ברורים לבעל שבלי הלקט. דעתו כדעת אחיו, שלא להדליק ושלא לברך

14. הרב צבי שכטר, נפש הרב, עמ' רכב-רכג, מביא בשם הרב י"ד סולובייצ'יק, שהסביר בשם אביו, הרב משה סולובייצ'יק, שהדלקת נרות בבית הכנסת עניינה שתהא ההדלקה בתורת הדלקה בציבור. דברים דומים כתבו בשמו תלמידים נוספים. ראה במאמרו של הרב שלמה זאב פיק (לעיל הערה 2), במקורות שבהערה 3 במאמרו בתחומין. אולם לא ברור מה הצורך בהדלקת נרות בציבור, שכן התקנה המקורית נתקנה כתקנה אישית-משפחתית, "נר איש וביתו".

15. שבלי הלקט, סימן קפה, עב ע"א. דברים דומים כתב גם בתניא רבתי, עניין הדלקת נר חנוכה, סימן לה. על היחס בין שני ספרים אלה ועל מחבר תניא רבתי, ראה: ק' מירסקי, שבלי הלקט השלם, ניו יורק: סורא, תשכ"ו, מבוא, פרק ט, עמ' 40; י"צ פיינטוך, "תניא רבתי", סיני, פ (תשל"ז), עמ' יד-כה; הנ"ל, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 65-76.

בבית הכנסת. נימוקי ההתנגדות הם סביב האפשרות שתקנה זו הונהגה על מנת להוציא משהו ידי חובת הדלקה. לפיכך יש לטעון, שאם הכוונה היתה להוציא ידי חובה את המתפללים – הרי כל אחד מחוייב להדליק באופן אישי בביתו; ואם התקנה היא עבור האורחים שישינים בבית הכנסת – אזי צריכים הם להדליק באופן אישי או להשתתף בפרוטה כדין אכסנאי, ומכל מקום אם אין אורחים – בוודאי שאין להדליק. כך גם יש לומר, אילו היה טעם התקנה להוציא את החזן שהיה דר בבית הכנסת: לפי טעם זה, הרי שבמקרה שהחזן איננו גר במקום – אין להדליק מנורה בבית הכנסת. יש להעיר, כי במהלך ניתוח טיבו של המנהג הוא איננו מעלה כלל אפשרות, שסיבת הנהגה היא משום פרסום הנס במסגרת ציבורית, בנוסף להדלקה האישית של כל אחד בביתו.

מנהג זה נמצא גם בגרמניה, ועדות ראשונית על כך נמצאת בדברי הרב מאיר מרוטנברג:

וששאלת על נר חנוכה בבית הכנסת היכן יניחנו: כל היכא דליכא מזוזה – לאנוחי בימין טפי עדיף, הלכך מניחה בימין פתח ארון הקודש, וכן עמא דבר.¹⁶

הוא איננו דן על עצם המנהג, ומכאן שהמנהג כבר מושרש ומקובל. הדיון הוא רק בשאלה היכן יש להניח את המנורה. הוא לומד את תשובתו מתוך השוואה לדין ההדלקה בבית, ששם נמצאת מזוזה מימין ונר חנוכה משמאל. מאחר שבבית הכנסת אין מזוזה, הרי שיש להניח את המנורה בצד ימין. יש לציין, שהפתח שהוא מתכוון אליו בדבריו הוא פתח ארון הקודש, ולא פתח בית הכנסת. הוא מסיים שכך נהוג ומקובל. גם בספרד נמצא מנהג זה. הריטב"א כותב:

ונהגו להדליק בבתי כנסיות כדי לעשות פירסומי ניסא במקום רבים.¹⁷

הריטב"א כותב בצורה ברורה ופשוטה מהי מטרת המנהג: לפרסם את הנס בפני הרבים, ובדומה לדבריו של המאירי. אם כי גם הוא אינו מנמק את טיב פרסום הנס בבית הכנסת, ומדוע אין מספיק פרסום הנס בהדלקה הביתית. גם באלג'יר נמצא מנהג זה. הרב יצחק בר ששת פרפת, הריב"ש, נשאל מה התועלת בהדלקה זו, והאם אין חשש שהשמש המדליק מברך ברכה לבטלה.

תשובה: המנהג הזה – להדליק בבית הכנסת – מנהג ותיקין הוא, משום פרסומי ניסא, כיון שאין אנחנו יכולין לקיים המצוה כתקנה כל אחד בביתו, שהיא להניחה על פתח ביתו מבחוץ, כדתנן (שבת כא ע"ב) בההיא

16. שר"ת מהר"ם מרוטנברג, חלק ד (דפוס פראג), סימן סו.

17. חידושי הריטב"א לשבת כא ע"ב.

דגמל טעון פשתן וכו'. וכיון שעתה, שיד האומות תקפה עלינו, ואין אנו יכולין לקיים המצוה כתקנה ומדליק כל אחד בפתח ביתו מבפנים, ואין כאן פרסומי ניסא כי אם לבני ביתו לבד, לזה הנהיגו להדליק בבית הכנסת לקיים פרסומי ניסא. ואף על פי שאין מברכין על המנהג – זהו במנהג קל, כמו מנהג של ערבה, שאינו אלא חבטא בעלמא; אבל בזה, שהוא לפרסם הנס בבית הכנסת ברבים – מברכין עליו, כמו שנהגו לברך על ההלל של ראש חודש, ואף על פי שאינו אלא מנהג, ואין בזה משום ברכה לבטלה כלל; וכדעת ר"ת ז"ל. ומכל מקום באותה הדלקה של בית הכנסת אין אדם יוצא בה, וצריך לחזור ולהדליק כל אחד בביתו, דמצוות חנוכה נר איש וביתו.¹⁸

הריב"ש בדבריו מסביר מדוע הוצרכו לתקן לפרסם את הנס בבית הכנסת: לא היתה זו תוספת סתמית להדלקה הביתית; אדרבה, מאחר שפרסום הנס בבית נעשה – בשל החשש מהגויים – באופן מצומצם: לבני המשפחה בלבד, תיקנו להדליק בבית הכנסת על מנת לפרסם הנס ברבים. ברור לו שאין יוצאים ידי חובת הדלקת נר חנוכה במנורת בית הכנסת.

אם נסכם את שראינו עד כה, הרי שמרבית הפוסקים נימקו את טעם הדלקת המנורה בית הכנסת בשל פירסום הנס, ומעטים ראו בהדלקה זו גם אפשרות לצאת ידי חובה.¹⁹

3. הסבר למקום ההדלקה – כזכר למקדש

טעם נוסף להדלקת המנורה בבית הכנסת הוא כחלק מהתקנות לזכר המקדש. הפעם הראשונה שאנו מוצאים נימוק זה היא אצל רבינו פרץ, בהגהותיו לספר מצוות קטן (הסמ"ק) של ר' יצחק מקורביל:

אך בבית הכנסת מדליקין בימין, דליכא מזוזה, ועוד דומיא דמנורה דמקדש שהיתה בימין.²⁰

18. ר' יצחק בר ששת, שו"ת הריב"ש, סימן קיא. דברי הריב"ש הובאו בקצרה אצל ר' יוסף קארו, בבית יוסף, אר"ח, סימן תרעא.

19. סיכום דעות הראשונים הללו באשר למנהג הדלקת מנורה בבית הכנסת נמצא אצל הרב מרדכי פוגלמן, שו"ת בית מרדכי, סימן מא, עמ' פא-פה.

20. ר' יצחק מקורביל, ספר מצוות קטן, הגהות רבנו פרץ, סימן רפ, עמ' רעז. יש להעיר שהסברו קשה, מפני שהמנורה היתה בצד דרום משמאל לכניסה, ולא בימין הכניסה. אמנם בלשון המקרא "ימין" הוא דרום (בראשית יג, ט ותרגום; איוב כג, ח-ט; דברי הימים ב ג, יז). לאור זאת ניתן לפרש ש"ימין" – הכוונה לדרום. אכן, בהגהות סמ"ק כת"י ותיקן 324 כתוב: "דומיא דמנורה דמקדש שהיתה בדרום" (הערה זו מובאת באנציקלופדיה תלמודית, כרך טז, עמ' ש, הערה 874). גם הטור שמביא את דברי

דיון בשאלה היכן להניח את המנורה בבית הכנסת (ביחס לעובדה שבבית הכנסת אין קובעים מזוזה, וממילא לא מתקיים בו הדין של "מזוזה מימין ונר חנוכה משמאל") מצינו לעיל כבר אצל המהר"ם מרוטנברג. רבינו פרץ למד תקופת-מה אצל המהר"ם מרוטנברג, וייתכן שהכיר את הדיון בשאלה זו.²¹ אלא שבדבריו יש תוספת חשובה, שלא נזכרה עד עתה אצל אף אחד מהפוסקים: מניחים את מנורת בית הכנסת בימין = בדרום, "דומיא דמנורה דמקדש". דברי רבנו פרץ הללו הובאו אחר כך בשמו של בעל ספר המצוות הקטן, אצל ר' יעקב ב"ר אשר בעל הטורים:

ובספר המצוות הקטן כתב²²... ובבית הכנסת מניחה לדרום, זכר למנורה שהיתה בדרום.²³

כבר אצל בעל העיטור, המזכיר לראשונה את נוהג הדלקת מנורה בבית כנסת, ראינו אפשרויות שונות לגבי מקום ההנחה: בפתח או באמצע. המהר"ם מרוטנברג כתב שמניחים בפתח, אך הוסיף שבשל העובדה שאין מזוזה בפתח בית הכנסת – יניחה בימין. מדברי רבינו פרץ למדנו, שיש להניח בדרום, בדומה למנורה שבמקדש. נראה לבאר את מקורם של הטעמים השונים להדלקה בבית הכנסת, בכך שמנהג ההדלקה נוסד בכדי לפרסם את הנס, בכדי להוציא את מי שאינו בקי, או בכדי לסדר את הברכות בפני הציבור; אך על גביו נוסף הטעם: "זכר למקדש", אם כי הוא הוזכר רק בקשר למיקום המנורה, ולא כנימוק לעצם ההדלקה בבית הכנסת. קישור מנורת חנוכה של בית הכנסת עם זכרון המקדש וזכרון נס המנורה משתלב עם מגמה כללית, הרואה בהדלקת נרות חנוכה העתקה מסויימת של הדלקת נרות המנורה במקדש. הדבר מתבטא בדיוני האמוראים בסוגיית חנוכה שבתלמוד בבלי, שבה נערכת השוואה בין השמנים והפתילות הכשרים והפסולים להדלקת מנורת החנוכה, להדלקת הנרות בערב שבת ולהדלקת המנורה במקדש (שבת כא ע"א). כך גם מְשווה דין "ההדלקה מנר לנר" בין הלכות מנורת המקדש והלכות החנוכה. גם חלק מהראשונים עורכים השוואות כאלו, לשם הסברת הלכות שונות בהלכות חנוכה. רש"י מסביר שטעמו של מי שסובר בנר חנוכה ש"הדלקה עושה מצוה" (שבת כב

הסמ"ק כותב: "זכר למנורה שהיתה בדרום". כך הגיה בסמ"ק גם הרב שלמה הכהן, שו"ת בנין שלמה, סימן נג, מסברת עצמו.

21. על תולדותיו של רבינו פרץ כתלמיד המהר"ם מרוטנברג – ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"מ, כרך ב, עמ' 576–577.

22. בגירסאות אחרות של הסמ"ק מופיעים דברים אלו בשמו של הסמ"ק עצמו, ולא כהגהותיו של רבינו פרץ. יתכן שכך גם היתה גירסת הסמ"ק בפני ר' יעקב בעל הטורים. ראה: הסמ"ק מצורף, הרב משה מצורף, מהדורת הרב יצחק יעקב רוזנברג (הר שושנים), ירושלים תשמ"ח, מצוה רעו, עמ' שמח.

23. טור אורח חיים, סימן תרעא. הנהגה זו מופיעה אחר כך גם בשולחן ערוך, סימן תרעא, סעיף ז.

ע"ב) הוא מאחר ש"מדליקין כדאשכחן במנורה"²⁴. הראב"ד כותב בהשגותיו על הרמב"ם²⁵, לגבי ברכת נר חנוכה: "זו הברכה הוקבעה על הנרות שבמקדש, שהן של תורה, לפיכך עשאוהו כשל תורה". ר' זרחיה ב"ר יצחק הלוי כותב, שבדין ש"אסור להשתמש לאור המנורה" נכללים גם תשמישי מצוה וקדושה, "משום דקסבר כיון שהם זכר לנרות ולשמן של היכל אסורות הן בהנאה כל עיקר, אפילו לקרוא בספר, ואפילו לסעודת שבת ולסעודת מצוה"²⁶. גם הרשב"א כותב דברים דומים,²⁷ וכן הר"ן, אף שהם מתנסחים באופן שונה במקצת. כך הם דברי הר"ן: "דכיון שעל ידי הנס שנעשה במנורה תיקנוה, עשאוהו כמנורה שאין משתמשים בה כלל"²⁸. המאירי כותב: "ואף חידוש הפתילות בכל לילה אינו מן הדין, אלא דרך הידור, ומדמיון נרות של מקדש"; אולם הוא איננו כותב שדין זה הוא זכר למנורה.²⁹ גם האחרונים מחדדים מגמה זו, הרואה בהדלקת נרות חנוכה העתקה של ההדלקה במקדש.³⁰

לאור האמור לעיל נראה, שגם ההסבר לקביעת מקום הנחתה של מנורת החנוכה – בדרום בית הכנסת – כזכר למקדש מחזק את המגמה הרואה בהדלקת נר חנוכה העתקה של הדלקת המנורה במקדש. ניתן לראות מגמה דומה גם מעבר להלכות החנוכה: בהלכות בית הכנסת. בית הכנסת הוא "מקדש מעט" (מגילה כט ע"א), ובמשך הדורות התעצם דימויו של בית הכנסת למקדש, בשל הלכות, תקנות ומנהגות, שמקורם במקדש.³¹ גם הנהגה זו של הדלקת מנורת חנוכה בבית הכנסת מצטרפת לאיפיון זה.

24. רש"י לשבת כב ע"ב, ד"ה אי הדלקה.

25. הלכות ברכות יא, טז.

26. הרב זרחיה ב"ר יצחק הלוי, המאור הקטן לשבת ט ע"א בדפי הר"ף.

27. חידושי הרשב"א לשבת כב ע"א.

28. הר"ן לשבת י ע"א בדפי הר"ף.

29. המאירי לשבת כא ע"א.

30. הפני יהושע לשבת כב ע"ב, שואל מדוע לא תיקנו להדליק רק בשמן זית, כפי שהיה במקדש. הרב משה חבורני, משאת משה, מסכת שבת, עמ' לח-לט, רואה בדברי בעל המאור אבן יסוד להסברת שיטות ראשונים נוספות, כמו רש"י, הרשב"א, הר"ן והטור, ולפיהם יש שני דינים בהדלקת נר חנוכה: א. זכר למנורת המקדש (ולכן זמנה כל הלילה); ב. חובת פרסום הנס (שעיקרה עד שתכלה רגל מן השוק). הרב מיכל זלמן שורקין, הררי קדם, חלק א, עמ' רצג, כותב בשם הר"ד סולובייצ'יק, שבזמן בית שני לא תיקנו להדליק מנורה, ורק לאחר החורבן תיקנו זאת זכר למקדש. וראה עוד: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ג, אר"ח סימן לה; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, חלק א, עמ' קסב-קסד; חלק ב, עמ' קצג-קצד; חלק ה, עמ' כו-לו; הרב יהודה שביב, "בין נרות חנוכה לנרות מקדש", בציר אביעזר, אלון שבות תש"ן, עמ' 340-342; הרב רא"ם הכהן, "נרות המקדש ונרות חנוכה", באורך נראה אור – קובץ מאמרים לחנוכה לזכר סגן דני כהן הי"ד (עורכים: י' רוזנסון, ע' אריאל), ירושלים תשס"ד, עמ' 115-126.

31. בענין זה ראה: ישראל תא שמע, "מקדש מעט – הסמל והמשמעות", כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר (בעריכת ש' אליצור ואחרים), ירושלים תשנ"ה, עמ' 351-364.

למרות זאת, לא הכל קיבלו את דברי הטור שיש להניח את המנורה בדרום, ולמשל ר' דוד אבודרהם, שכותב:

ונהגו להניח נר חנוכה באמצע בית הכנסת.³²

ר' דוד אבודרהם מצטט פעמים רבות את ר' יעקב בעל הטורים, וסביר להניח שהוא הכיר את דבריו גם בנושא זה. למרות זאת הוא כותב שנהגו להניח את המנורה במרכז בית הכנסת.

ג. השוואת מנורת בית הכנסת למנורת המקדש

1. הרחבת הטעם של "זכר למקדש"

דברי רבינו פרץ שכתב להניח את המנורה בדרום הובאו בספר כלבו, מאת ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה, אשר חלק עליו באשר למיקום המנורה בבית הכנסת:

ומה שאמרנו שמניחין נר חנוכה משמאל – יש אומרים דדווקא בפתח שיש בו מזוזה מדליקין בשמאל, אבל אין בו מזוזה – ניחנו בימין, וכן כתב הר"ף ז"ל. אך בבית הכנסת, דליכא מזוזה, מדליקין בימין עוד, דומיא דמקדש שהיה מנורה בימין בדרום. ואנו לא חילקנו בין זה לזה, שבכולן מדליקין אותה בשמאל.³³

עם זאת שהוא חלק על רבינו פרץ בדבר מיקום המנורה, הרחיב הכלבו את הנהגת זכר למקדש באשר להדלקת מנורה בבית הכנסת, וכך כתב שם:

ונהגו כל המקומות להדליק נר חנוכה בבית הכנסת להוציא מי שאינו בקי ושאינו זריז בזאת, גם כי הוא הידור המצוה, ופרסום הנס וזכר למקדש. ויש מקומות שאין חוששין סמוך לפתח, אלא לפני ההיכל. והמנהג להדליק נר חנוכה בבית הכנסת בין תפילת המנחה לתפילת ערבית, ובערב שבת מדליקין קודם תפילת המנחה, ועד שלא יתפללו הקהל ובמוצאי שבת מדליקין אחר סדר קדושה וקדיש קודם שיבדילו על הכוס; והראב"ד ז"ל חולק על זה. המנהג כמו שכתבנו.

32. אבודרהם השלם, סדר הדלקת נר חנוכה, עמ' רא; הנ"ל, "סדר הדלקת נר חנוכה", ספר זכרון לרב שילה רפאל (עורך: הרב יוסף אליהו הלוי מובשוביץ), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ח, עמ' קנא. הדברים שם הם על פי מהדורה חדשה של ספר אבודרהם.

33. ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה, ספר הכלבו, סימן מד; וחזר על כך בקצרה שם בסימן נ. דברים אלה הובאו על ידו גם בארחות חיים, הל' חנוכה, אות יז, עמ' רסג: "ונהגו להדליק נר חנוכה בבית הכנסת לפני ההיכל". על היחס שבין ספר כלבו לספר ארחות חיים, ראה: רש"ז הבלין, מבוא לארחות חיים, ענייני שבת, ירושלים תשנ"ו, עמ' נ-נג.

מחד, ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן, לא מקבל שיש להניח את המנורה בדרום בית הכנסת, וממילא – לא את ההטעמה כ"זכר למקדש", הקשורה לכך. ולא עוד, אלא הוא מציין שיש מקומות שבהם אין מניחים כלל את המנורה ליד הפתח אלא לפני ההיכל. מאידך, הוא רואה בכלל ההדלקה של המנורה בבית הכנסת הנהגת זכר למקדש. זהו חידוש שלא נזכר עד כה, וגם הרב אהרן ב"ר יעקב הכהן מציין את טעם זה רק לאחר שציין שעיקר ההדלקה בבית הכנסת היא בשביל להוציא את מי שאינו בקי וזריז וגם לשם פירסום הנס, וכפי שקדמו לו כבר פוסקים אחרים; אלא שהוסיף טעם להדלקה – זכר למקדש. לא מדובר, אם כן, על פרט מסויים ביישום ההנהגה המוטעמת בזכר למקדש – או ב"זכר למנורה", כפי שהבינו רבינו פרץ והטור – אלא זו הטעמה על עצם ההנהגה.

ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן, מחבר ספר כלבו, קישר לכך תקנה נוספת, הקשורה להדלקת נר חנוכה, בנימוק של זכר למקדש:

וּכְתַב הַרְבֵּי אֲשֶׁר ז"ל, נהגו כל העולם להדליק נר בבית הכנסת קודם שייכנס אדם שם להתפלל. ונראה בעיני כי טעם המנהג הזה, משום הא דאמרינן בברכות (ו' ע"א): עשרה קדמא שכינה ואתיא, על כן צריך להדליק הנר ולהקדים. ועוד מפני שכן היו עושין במקדש.³⁴

הרב אשר, אותו מצטט בעל ספר כלבו, הוא בעל המנהגות, ר' אשר בן שאול מלוניל שבפרובאנס.³⁵ יתכן שהמנהג להדליק נר בכל יום בבית הכנסת – כפי שהיו עושים בבית המקדש – הביא לכך שגם מנהג הדלקת מנורת חנוכה בבית הכנסת יתפרש כזכר למקדש. לפיו, מדליקים את מנורת חנוכה בבית הכנסת לפני ההיכל. יתירה מזאת: בעל ספר כלבו מטעים גם מנהג אחר, שאיננו קשור בדווקא להדלקת המנורה בבית הכנסת, אלא להדלקה בבית – בטעם של "זכר למקדש". וכך כתב שם בספר כלבו סימן מד:

ונהגו לחדש הפתילות בכל לילה, ולברך על התוספת. והטעם – לפי שבכל לילה היה הנס מתחדש. ועוד טעם אחר לחדש הפתילות: זכר למקדש, שהיו מחדשין אותו בלילה את מנורת המאור. ובמסכת סופרים (כ, ד) כתב, אין חוששין לפתילת נר חנוכה להחליפה עד שתכלה.

34. ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה (לעיל הערה 33), סימן יז.

35. ספר המנהגות, בתוך: ספרן של ראשונים, ש' אסף, ירושלים תרצ"ה, עמ' 129–130. ראה עוד: דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, חלק ה' עמ' כז–כח; ישראל תא שמע, "נר של כבוד", מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 125–135; יעקב גרטנר, "מנהג מרשלייאה: ספר המנהגות לר' משה בן שמואל", קובץ על יד, יד (תשנ"ח), עמ' 145.

אין חובה להחליף את הפתילות בכל לילה, אך בכל זאת נהגו לעשות כן, ומלבד הטעם שהנס התחדש בכל לילה, נוסף הטעם של "זכר למקדש", שבו היו מחדשים בכל לילה את הפתילות.³⁶

לסיכום: נראה שמנהג הדלקה בבית הכנסת נוסד בשלושה שלבים: בתחילה נועדה ההדלקה לפרסם את הנס בין באי בית הכנסת, לסדר את הברכות בפניהם לפני ההדלקה בבית ולאפשר למי שלא יכול להדליק לברך את ברכות הראיה – וזאת בשל העובדה שלא ניתן היה להדליק בחוץ, כנראה בשל השכנות עם הגויים. בשלב זה אין אנו מוצאים התייחסות ספציפית לשאלה: היכן להניח את המנורה בבית הכנסת. השיקול בבחירת המקום היה תלוי, כנראה, במבנה בית הכנסת, והיו מניחים את המנורה במקום מרכזי, כדי שהכל יראוה: בכניסה, ליד הבימה, ליד ארון הקודש וכדו'. בשלב השני הנהיגו להניח את המנורה בקיר הדרומי של בית הכנסת, זכר למנורת המקדש שהיתה בדרום. ההנחה היתה, שהואיל והפרסום נועד לבאי בית הכנסת בלבד, ולא כלפי ההולכים ברשות הרבים, ניתן לשנות את מקום ההנחה המקורי, ולהזכיר ע"י כך גם את מנורת המקדש שבה היה הנס.³⁷

בשלב השלישי ראו בהדלקת המנורה בבית הכנסת הנהגה שהיא זכר למקדש: לא רק באשר למיקום המנורה, אלא גם באשר לעצם הדלקתה. יתכן שהדבר נבע מכך שהטעם הראשוני לתקנה – היינו: פרסום הנס ברבים במצב שלא ניתן היה להדליק בפתחי הבתים – התבטל, בשל המציאות שהשתנתה. פרסום הנס נעשה, איפוא, גם בהדלקה הביתית, וממילא לא היה צורך ממשי בהדלקת המנורה בבית הכנסת. לכך הטעימו את הדלקת מנורה זו כזכר למקדש, כלומר: תזכורת למצוות הדלקת המנורה בבית המקדש, שבה היה הנס.

במילים אחרות: מנהג שמטרתו תכליתית, ושנבע כנראה ממצוקה ביכולת לפרסם את הנס, הפך במשך השנים, למנהג שהינו זכר למקדש. וכדבריו של הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים (האדר"ת), בחיבורו על הנהגות זכר למקדש:

לי הפעוט היה נראה שעיקר המנהג נתקן בשביל זכר למקדש, שהנס היה בבית המקדש, ועל כן מן הדין להדליק הנרות בבית מקדש מעט שלנו.³⁸

2. מנהגים נוספים במנורת בית הכנסת כזכר למקדש

36. לעיל (בהערה 29) ציינו שאף המאירי כותב כך.

37. הרב שאר ישוב הכהן, שי כהן, עמ' תיח-תכה, כותב בשם אביו, הרב דוד הכהן, "הרב הנזיר": "לטעם פרסום הנס צריך להדליק על הפתח כהלכתה, אבל לטעם משום זכר למקדש צריך בקיר דרומי".

38. ספר זה יצא לראשונה לאור בתוך: אוצר ספרי האדר"ת – זכר למקדש, ירושלים: מכון להוצאת ספרים וכתבי יד אהבת שלום, תשס"ד, עמ' סח.

בין הפוסקים ניתן למצוא מנהגים נוספים הקשורים להדלקת המנורה בבית הכנסת, שעניינם – מציאת זהות והתאמה בין מנורה זו ובין מנורת המקדש. מנהגים כאלה נמצאים גם בין הפוסקים והפרשנים, שלא קיבלו את התפיסה הגורפת של הכלבו, הרואה בהדלקת מנורה בבית הכנסת זכר למקדש, אלא דווקא את דברי הסמ"ק שהובאו בטור, לפיהם רק קביעת מקום ההנחה – בדרום – היא זכר למקדש. יש שחיפשו התאמה קרובה יותר בין הדלקת מנורת החנוכה בבית הכנסת לבין מנורת המקדש. הדיונים הללו הם בכמה מישורים:

רבי ישראל בן פתחיה איסרליין, בשו"ת תרומת הדשן, דן בשאלה: כיצד יש לסדר את מנורת בית הכנסת – בין מזרח למערב או בין צפון לדרום?
תשובתו היא, שבאשר למנורת המקדש מצינו מחלוקת תנאים בשאלה זו, בברייתא (מנחות צח ע"ב), וגם הראשונים נחלקו בכך. לאחר שהוא מסביר את הדעות השונות, הוא כותב:

והשתא היה נראה, הואיל וכתב סמ"ק שאנו מדליקין בבהכ"נ לצד דרום זכר למנורה, אם צריכין גם לסדר הנרות כמו שהיו מסודרים במנורה, למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה. ברוב מקומות שראיתי היו מסודרים בין מזרח למערב, בווינ"א, קרימ"ש, ניאוש"ט. אך במרפור"ק נוהגין לסדרם בין צפון לדרום. ונהרא נהרא ופשטא, דכל חד איכא תנא וגאון דסבר כוותיה. אמנם אם הייתי במקום שאין מנהג, הייתי מנהיג כמו שראיתי ברוב מקומות.³⁹

כאמור, הדיון בשאלה זו בא בעקבות דברי הסמ"ק, ומכאן שלא רק מקום הנחת המנורה הוא זכר למקדש, אלא כל אופן הדלקת המנורה צריך להיות בדומה להדלקה במקדש. מסתבר שבמשך השנים נוצרו מנהגים שונים על פי הגיון זה. הרב דוד בן זמרה דן אף הוא בסוגיית אופן ההדלקה של הנרות בבית המקדש, ולפיו הכרעת ההלכה במנורת המקדש שונה ממסקנתו של תרומת הדשן, ולכן גם דין הדלקת המנורה בבית הכנסת שונה:

ומעתה אותן המקומות שנהגו להניח נרות חנוכה של בה"כ בין מזרח למערב – מנהג בטעות הוא, שפסקו הלכה מתוך המשנה. ובירושלים תוב"ב מניחין אותם בין צפון לדרום, כמו שהוכחנו, והוא מנהג ותיקין.⁴⁰

39. רבי ישראל בן פתחיה איסרליין, תרומת הדשן, חלק א (שו"ת), סימן קד.

40. ר' דוד בן זמרה, שו"ת רדב"ז, חלק ג, סימן תקי.

גם הרב משה סופר עוסק בהרחבה רבה בשאלת אופן ההדלקה של מנורת החנוכה בבית הכנסת. לאחר דיון ארוך ומקיף בסוגיית הגמרא ובדברי הראשונים באשר למנורת המקדש, הוא מסיק:

אין לשנות ממנהגינו, שיעמידו המנורה פני הנרות לכותל דרום, והמדליק פניו לצפון ואחוריו לדרום, ומדליק.⁴¹

דיון נוסף הקשור למנורת בית הכנסת הוא: גובה ההדלקה של מנורת בית הכנסת. הרב אליהו פוסק כותב שיש להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת בגובה של ח"י טפחים, זכר למנורת המקדש.⁴²

כלומר: הפוסקים מקבילים את מנורת המקדש למנורת החנוכה של בית הכנסת גם פרטי הדינים, כגון: גובה המנורה ודרך ההדלקה; זאת על אף שהוכחנו לעיל, שהטעם של "זכר למקדש" הוטעם רק לאחר שתקנת ההדלקה בבית הכנסת היתה כבר קיימת, ובשלב הראשון של התקנה הטעמה זו התייחסה אך ורק למיקום המנורה בדרום. בבית הכנסת נהוג להדליק את המנורה בין מנחה לערבית. הרב שאר ישוב כהן כותב שמנהג זה מקביל להדלקת המנורה במקדש, לאחר תמיד של בין הערביים ולפני הקטרת האימורים.⁴³

באשר להדלקת המנורה בזמן תפילת שחרית: מנהג זה מוזכר אצל הרב יאיר בכרך: "מנהג ישובים, מכבין בערב אחר בית הכנסת, וחוזרים ומדליקין בבוקר".⁴⁴ הרב שלמה הכהן דן בטעם מנהג זה. דבריו מבוססים על דברי הכלבו שהבאנו לעיל, הרואה בעצם ההדלקה בבית הכנסת זכר למקדש. הוא מציין גם לדברי הסמ"ק והטור, שכותבים שרק קביעת מקום ההנחה היא זכר למקדש, אך הוא איננו מבחין ביניהם, ומחברם כשיטה אחת. הוא מאריך לפלפל ולהוכיח שמקורו של המנהג הוא לצאת ידי שיטת הרמב"ם⁴⁵, הסובר שיש להיטיב (כלומר: להדליק) את המנורה במקדש גם בבוקר. לשאלה: אם כן מדוע אין מדליקים גם בבתים בבוקר? – הוא משיב:

41. הרב משה סופר, שר"ת חתם סופר, חלק א (א"ח), סימן קפו. דברים דומים כתב נכדו, הרב שמחה בונים סופר, שר"ת שבט סופר, סימן כד. ראה עוד: הרב ישראל וועלץ, שר"ת דברי ישראל, א"ח, א, סימן ריא, הקורא לציבור יוצאי אשכנז שלא לסטות מהוראת החת"ס; הרב נתן געשטטנר, שר"ת להורות נתן, חלק ז, סימנים נב-נד.

42. הרב אליהו פוסק, שר"ת מור ואהלות, אוהל מנורה הטהורה, סימן ב, עמ' ס.

43. לעיל הערה 37.

44. מקור חיים, א"ח סימן תרעב, עמ' תקלב. עוד על מנהג זה, ראה: דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, חלק ה, עמ' ל, הערה 20.

45. הלכות תמידין ומוספין ג, י-יב.

והא דאין מדליקין בבית בבוקר, היינו משום דביום ליכא פירסומי ניסא כלל, דשרגא בטיהרא מאי מהני. אבל בבית הכנסת, דהוא מקדש מעט, שפיר נכון להדליק במנורה נר חנוכה, כדי לעשות זכר לנס דהטבה.⁴⁶

כאמור, הטעם של "זכר למקדש" הוטעם לראשונה רק באשר למקום המנורה, ויש שראו בטעם זה הנמקה לעצם הדלקת המנורה בבית הכנסת – אבל רק לגבי ההדלקה בערב. הטעמת "זכר למקדש" מתפשטת גם להדלקת המנורה בעת תפילת שחרית, אם כי לא הכל נוהגים אותה.⁴⁷

הרב רפאל אהרון בן שמעון כותב, שמנהג זה התפשט בירושלים ובמצרים, ויש בזה אף פרסום הנס גדול יותר מבלילה, משום שהדלקה זו נועדה אך ורק בכדי לפרסם את הנס; מה גם שיש בה תועלת למי ששכח אמש להדליק בלילה, שיידע כמה נרות ידליקו בערב.⁴⁸

לגופו של מנהג: יתכן שמנהג זה התחיל אצל הנוהגים להתפלל מוקדם בבוקר, כגון אלו שמתפללים תפילת ותיקין, או אף קודם לזמן זה, שאז עדיין חשוך בחוץ, והרי אפשר להדליק נר חנוכה כל הלילה. אולי משם התפתח המנהג להדליק בתפילת שחרית, גם בזמן מאוחר יותר, כאשר התפילה נעשית לאחר שהאיר היום.⁴⁹

בעקבות המנהג להדליק בבית הכנסת, נחלקו הפוסקים בשאלה: האם ניתן להדליק ולברך על הדלקת נרות גם מחוץ לבית הכנסת, כגון באירועים ובמסיבות המתקיימים בחנוכה, שבהם יש פרסום נס רב וגדול. יש פוסקים המאפשרים, יש המחייבים ויש השוללים. בין השוללים הוא הרב שמואל הלוי ואזנר, שכותב:

46. הרב שלמה הכהן, שר"ת בנין שלמה, סימן נג, עמ' שנג–שנח. דברי שר"ת בנין שלמה הובאו גם ע"י הרב חזקיה מדיני, שדי חמד, אסיפת דינים, חלק ט, מערכת חנוכה, אות כד, עמ' 223; הרב ישראל וועליץ, שר"ת דברי ישראל, חלק א, סימן ריב, מציין לדברי שר"ת בנין שלמה, אך כותב שיש חולקים על כך, כמו הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, אור שמח, הלכות חנוכה ג, ג. וראה עוד דברים דומים אצל הרב עמרם אבורביע, נתיבי עם, עמ' רעג–רעד. הרב חיים דוד הלוי, "בדין נרות המקדש ונרות חנוכה", ספר יובל לר"ד סולובייצ'יק (עורך: הרב ש' ישראלי ואחרים), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ד, עמ' תקלד–תקמד, כותב שמנהג הספרדים בירושלים ובעוד מקומות הוא להדליק בבוקר בבית הכנסת כאשר הש"צ מגיע לאמירת "מזמור שיר חנוכה הבית לדוד". ראה עוד: דוד תמר, אשכולות תמר, ירושלים תשס"ב, עמ' 352.

47. הרב יעקב מפראג, שר"ת ושב הכהן, חלק א, סימן טו (הובאו דבריו בשערי תשובה, סימן תרעט) מציין, שבכתר שם טוב כתב שבלונדון ובאמסטרדם נהגו שלא להדליק בבוקר. גם הרב יעקב עמדין, מור וקציעה, סימן תרעט, כותב שאין המנהג ישר בעיניו, אלא אם כן מדליקים בבית הכנסת בשמן. גם הרב אברהם אבא זיס, מנהגי קאמרנא, תל אביב תשכ"ה, עמ' קיט, מספר שבקאמרנא לא נהגו להדליק נר חנוכה בשחרית.

48. הרב רפאל אהרון בן שמעון, נהר מצרים, חלק א, עמ' קיד.

49. כך מובא בשם הרב מרדכי אליהו: "שרק המניינים המוקדמים, כגון המתפללים כוותיקין, ידליקו, דאם לא כן שרגא בטיהרא מאי מהני". ראה: הרב משה הררי, מקראי קדש, הלכות חנוכה, עמ' קט.

עיקר הטעם כמו שכתב הכלבו משום הידור מצוה פרסום הנס וזכר למקדש, ואם כן אולי לא נתייסד המנהג רק בבית הכנסת, די ש בזה דמיון להדלקת מנורה במקדש, ואיכא בזה זכר למקדש. והא ראייה, דפליגי בזה הפוסקים אם להדליק בבית הכנסת מזרח מערב או צפון דרום, ואם אמרו בבית הכנסת דנעשה כאחד ממנהגי בית הכנסת הקדושים – מנא ליה להוסיף במה שאינו דומה? ומהאי טעמא נראה דהקפידו להדליק בבית הכנסת בין מנחה לערבית, לעשות דמיון להדלקת מנורה של מקדש, שבאה הדלקתה אחרי תמיד של בין הערביים לפני הקטרת האימורים כל הלילה.⁵⁰

דבריו מבוססים על דברי הכלבו. מדבריו עולה, שמנהג הדלקת מנורת החנוכה בבית כנסת הינו דין ייחודי דווקא לבית הכנסת, תוך התעלמות ממקורו של המנהג, שנועד לפרסם את הנס בפני הרבים המתכנסים בבית הכנסת – דבר שיכול היה להיות גם כן גם במסגרות אחרות (מסיבות ואירועים).

דיון דומה נערך באשר להדלקת מנורת חשמל. עם המצאת אור החשמל, פיתחו גם מנורת חנוכה, שנרותיה הם נורות חשמל. מנורת חנוכה כזו איננה ייחודית לבית הכנסת דווקא, והדיונים אודותיה שייכים גם להדלקה הביתית. אף על פי כן, ההדלקה במנורת חשמל שכיחה יותר בבתי כנסיות.

בבתי כנסיות רבים הועמדו מנורות כאלה, בתוך בית הכנסת או מחוצה לו, במקום בולט ומרכזי, ובדרך כלל על גג בית הכנסת.⁵¹ הפוסקים דנו בשאלות שונות הקשורות להדלקה במנורת חשמל: האם נר ללא שמן ופתילה נחשב לנר? האם מאור חשמל איננו מוגדר כמדורה? האם אור החשמל נחשב לנר? האם המדליק את המנורה יכול לצאת ידי חובתו במאור המופק ע"י אדם אחר – היינו: עובדי תחנות הכח, שבמקומות מסויימים מדובר בגוים? האם החשש שמא תהיה הפסקת חשמל פוסל הדלקה זו מלכתחילה?⁵²

50. הרב שמואל הלוי ואזנר, ש"ת שבט הלוי, חלק ד, סימן סה.
 51. מנורות חשמל אלו מונחות גם על גגות של מבני ציבור אחרים: עיריות, מועצות פועלים ועוד. חסידי חב"ד מרכיבים על מכוניותיהם בימות החנוכה מנורות הפועלות על חשמל, וכן הם מעמידים מנורות חשמל גדולות במקומות מרכזיים בערים, בצמתים ראשיים ועוד. על מנהג חב"ד, ראה: אליהו יוחנן גורארי, חקרי מנהגים – מקורות טעמים ועיונים במנהגי חב"ד, "האם נכון לברך על נרות חנוכה שמדליקים במקומות ציבוריים?", כפר חב"ד תשנ"ט, עמ' רח-ריז. לא הצלחנו לברר היכן ומתי החלו לנהוג כך בבתי הכנסת ובמקומות ציבור אחרים, אך מאוסף התשובות שיש בנושא זה, ניתן ללמוד שכבר בשנת תרס"ד (1904), דנו מספר רבנים בשאלה אם ניתן לצאת ידי חובה בהדלקה זו. ראה: חוברת המאסף, שנה תשיעית, כרך ב (תרס"ד), חוברת ז, סימן צא.
 52. דיון בכל השאלות הללו, ראה: הרב אליהו ויספיש, החשמל בהלכה, חלק א, עמ' 34-45.

יש פוסקים שכתבו, שאין יוצאים ידי חובה במנורת החשמל מאחר שהיא איננה דומה למנורת המקדש. הרב אליהו קלאצקין כתב: "אין כאן שלהבת, ובעיני דומיא דמנורה במקדש".⁵³ אולם יש החולקים על כך, ולפיהם אין מנורת החנוכה צריכה להיות דומה למנורת המקדש בכל דבר, אף שמצוה מהמובחר להדליק דווקא בשמן זית.⁵⁴ לפנינו, אם כן, התפתחות של מנהג, שתחילתו בהדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת לשם פרסום הנס או להוציא ידי חובה מי שאינו מדליק בביתו; המשכו בקביעה להניח את המנורה בדרום בית הכנסת כזכר למקדש; ואחריתו בראיית הדלקת הנרות בבית הכנסת כולה כהנהגה לזכר המקדש.⁵⁵

53. שו"ת דבר אליהו, סימן סג. דברים דומים כתבו גם: הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, אורח חיים, סימן תרעא, ס"ק יט; הרב מרדכי ליב וינקלר, שו"ת לבושי מרדכי, סימן יט, אות ב; הרב שלמה יצחק ליון, חוברת הפרדס, שנה כד (תש"י), חוברת ה, סימן כז.

54. הרב יצחק שטרנהעלל, שו"ת כוכבי יצחק, סימנים ה-ח.

55. דברים מעניינים בהקשר למנהג זה כתב דברי הרב משה שטרנבוך, מועדים וזמנים השלם, ירושלים תשל"ט, חלק ו, סימן פט, עמ' קמד. הוא טוען, שעצם התקנה המקורית של הדלקת הנרות היתה להדליק בבית כנסת, ורק לאחר החורבן התקינו להדליק בפתחי הבתים. לפיו: "עיקר המצוה תיקנו בבית שני, אבל הדליקו כמו במקדש בציבור דווקא, והיינו בבית כנסת או במסיבות וכדומה, דומיא דנס שהיה בציבור, ולאחר כך כשגלו ישראל ונתפזרו תיקנו חובה לכל יחיד ויחיד לפרסם הנס בציבור. ומעתה נראה, דלאחר כך כשנתבטלה המצוה להדליק מבחוץ, שהרגישו שעלולים לבא בזה לסכנה, החזירו חכמי הדורות התקנה הישנה להדליק בציבור, לקיים בבית הכנסת מצות פירסומי ניסא, ומקיימין המצוה דומיא דקיימו בזמן בית שני".